

درس آشنایی با مقدمات تفسیر استاد سید مجتبی نورمفیدی

تاریخ: ۲۶ دیماه ۸۹

مصادف با: ۱۱ صفر ۱۴۳۲

جلسه: ۱۵

موضوع کلی: کیفیت جمع قرآن

موضوع جزئی: ترتیب آیات

«الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله الطاهرین و اللعن علی اعدائهم اجمعین»

خلاصه جلسه گذشته:

تا اینجا دو بحث از مباحث تفسیر را ذکر کردیم یکی بحث از وحیانی بودن الفاظ قرآن بود و دیگری بحث اسباب النزول که به مناسبت اشاره‌ای هم به موضوع سوره‌های مکی و مدنی داشتیم، بحث سوم جمع قرآن است که این هم جزء مسائل مهم مربوط به تفسیر می‌باشد چون مسئله‌ی جمع قرآن متضمن مباحثی از جمله کیفیت تدوین قرآن، ترتیب بین آیات و سور و تناسب و ارتباط آیات با هم می‌باشد لذا مسئله جمع قرآن هم به نوعی از مباحث مقدماتی تفسیر به حساب می‌آید و در شناخت بهتر و فهم عمیق‌تر آیات به ما کمک می‌کند.

کیفیت جمع قرآن:

جمع در قرآن و روایات به دو معنا آمده است:

معنای اول: اینکه جمع به معنای حفظ می‌باشد در بعضی از آیات به این معنا اشاره شده از جمله آیه شریفه: «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ» که در این آیه جمع به معنای حفظ آمده است، در روایات هم از جماع القرآن به معنای حافظان قرآن یاد شده است.

معنای دوم: اینکه جمع به معنای نگارش قرآن است که در چند مرحله و چند دوره صورت گرفته که بعداً به طور مفصل راجع به آن بحث خواهیم کرد.

۱- جمع به معنای حفظ:

اما معنای اول که حفظ قرآن بود، در رأس کسانی که جامع قرآن بودند خود پیامبر (ص) بودند و بعد از ایشان صحابی حضرت بودند که تعدادشان هم کم نبود، در بعضی از کتاب‌های تاریخی نوشته‌اند که تعداد زیادی از حافظان به شهادت رسیده‌اند که این دال بر کثرت حافظان قرآن می‌باشد مثلاً ذکر کرده‌اند که در یکی از جنگ‌ها حدود هفتاد نفر از حافظان به شهادت رسیده‌اند، پس تعداد حافظان در زمان خود پیامبر کم نبوده و بعد از پیامبر هم گسترش پیدا کرده لذا اینکه بعضی از کتب روایی اهل سنت مثل صحیح بخاری تعداد حافظان قرآن را هفت نفر ذکر کرده صحیح نمی‌باشد، در صحیح بخاری سه روایت ذکر شده که به عنوان روایات صحیح آورده شده و در هر یک از این سه روایت نام چهار نفر به عنوان حافظان قرآن ذکر

شده و حتی در یکی از آن روایات به صورت حصر ذکر شده که فقط این چهار نفر حافظان قرآن بوده‌اند اما چون در این سه روایت بعضی اسامی تکرار شده مجموع اسامی که در این سه روایت به عنوان حافظان قرآن نام برده شده‌اند هفت نفرند که عبارتند از: عبد الله بن مسعود، سالم بن معقل، مولی ابی حُدَیفه، معاذ بن جبل، ابی بن کعب، زید بن ثابت و ابو زید بن سکن و ابو درداء.

اما قطعاً این کلام باطل است و تعداد حافظان بیشتر از این هفت نفر بوده‌اند و افراد مهمتری از این هفت نفر وجود داشته‌اند که حافظ قرآن بوده‌اند از جمله امیرالمؤمنین علی (ع)، لذا نزد خود اهل سنت هم این روایتی که در کتاب صحیح بخاری ذکر شده مورد توجه نیست.

در کنار حافظان کل قرآن بخش دیگری از اصحاب بودند که حافظ قسمت عمده‌ای از آیات قرآن بودند ولو اینکه حافظ همه آیات نبودند، خود رسول گرامی اسلام نسبت به ترویج و تعلیم قرآن همت داشتند و به دیگران هم توصیه می‌فرمودند که قرآن را به دیگران یاد دهند و خود رسول اکرم (ص) استاد بعضی از صحابه در حفظ قرآن بودند، صحابه هم به سفارش و توصیه پیامبر حفظ قرآن را به دیگران تعلیم می‌دادند و کسانی بودند که به معلم قرآن شهرت داشتند از جمله امیرالمؤمنین (ع)، به هر حال مسئله جمع قرآن به معنای حفظ، در حفظ آیات و در تغییر پیدا نکردن آیات و در اینکه بین مردم اینقدر توسعه پیدا کند که کسی نتواند در قرآن تغییری ایجاد کند و یا در آن جابجایی انجام دهد تأثیر مهمی داشت لذا این مسئله در آن زمان اهمیت داشت و الان هم حفظ قرآن مورد توجه است.

۲- جمع به معنای نگارش:

معنای دوم جمع قرآن یعنی همان نگارش و تألیف قرآن که در سه مرحله صورت گرفته است.

مراحل تألیف قرآن:

مرحله اول: در مرحله اول آیات قرآن به صورت پراکنده و بدون هیچ ترتیبی نوشته شده فقط طبق ترتیبی که نازل شده نوشته شده است.

مرحله دوم: در مرحله دوم همه آیات با رعایت ترتیب و عدد آیات، در هر سوره به صورت جداگانه نوشته شده یعنی در صحیفه‌ها و الواح جداگانه، سوره‌ها که مشتمل بر آیات از نظر ترتیب و عدد بودند نوشته شده‌اند.

مرحله سوم: در مرحله سوم تمام آیات قرآن با رعایت ترتیب کامل آیات و سوره در یک کتاب نوشته شده‌اند.

مسئله نگارش و تألیف قرآن در سه دوره صورت گرفته یعنی سه مرحله فوق در سه دوره اتفاق افتاده و این به این معنا نیست که مثلاً مرحله اول در دوره اول و مرحله دوم در دوره دوم و مرحله سوم در دوره سوم اتفاق افتاده باشد، ما ابتداءً این سه دوره را عرض می‌کنیم بعد نسبت بین این مراحل و ادوار خود به خود معلوم خواهد شد.

ادوار تدوین و نگارش قرآن:

- دوره اول زمان خود پیامبر اکرم (ص) می‌باشد.

- دوره دوم زمان ابوبکر می‌باشد.

- دوره سوم زمان عثمان می‌باشد.

دوره اول: زمان پیامبر(ص)

در دوره اول که زمان پیامبر (ص) است داستان جمع و نگارش قرآن به این شکل بود که عده‌ای از صحابه از طرف خود پیامبر مأمور کتابت وحی بودند، مهمترین کسی که وحی را کتابت می‌کرد حضرت علی (ع) بود، ایشان به املاء خود پیامبر آیات را می‌نوشت که این نوشته‌ها بعداً در قالب مصحفی به نام مصحف علی(ع) توسط خود امیرالمؤمنین گردآوری شد که بعداً به آن مصحف اشاره خواهیم کرد، در روایات اهل سنت تعدادی را به عنوان کاتبان وحی نام برده‌اند از جمله گفته‌اند خلفاء راشدین از کاتبان وحی بوده‌اند و همچنین معاویه را هم جزء کاتبان وحی نام برده‌اند و نوشته‌اند که معاویه قلم پشت گوشش بود و همیشه آماده کتابت وحی بود و گاهی پیامبر(ص) او را احضار می‌کرد که وحی را کتابت کند، اما این کلام مردود است زیرا شاید معاویه در زمان پیامبر(ص) گاهی آیات الهی را کتابت می‌کرده اما اینطور نبوده که پیامبر (ص) او را مأمور این کار کرده باشد و جزء کسانی باشد که مورد اعتماد پیامبر بوده‌اند.

نوشته‌ها در آن زمان بر روی چند چیز نوشته می‌شد: الواح سنگی ظریفی بودند که در عین حال خیلی سخت نبود و نازک بود و حمل و نقل آنها آسان بود که گاهی روی این الواح سنگی می‌نوشتند، بعضی روی قسمت نهایی و پهن شاخه‌های خرما که مثل صفحه بود می‌نوشتند، بعضی از استخوان‌های شتر یا گوسفند که مثل صفحه بود برای نوشتن آیات استفاده می‌کردند، گاهی تخته چوب‌هایی که آنها را بر روی گرده شتر می‌گذاشتند و بر آن سوار می‌شدند را برای نوشتن به کار می‌بردند و بالاخره گاهی بر روی قطعات پوست دباغی شده حیوانات می‌نوشتند، چون کاغذ نبوده و تهیه ادوات نوشتن هم آسان نبوده لذا از هر وسیله که ممکن بود برای نوشتن استفاده می‌کردند و طبیعتاً هر کسی روی یک چیزی آیات را می‌نوشت و اینها پراکنده بود و اینطور نبود که مثلاً مثل کتاب و دفتر کنونی در یک جا جمع شده باشد لذا چون ادوات تحریر فراهم نبود آیات را در قطعات مختلف و پراکنده می‌نوشتند.

عمده مسئله در بحث نگارش قرآن بحث ترتیب است که ما اول راجع به ترتیب بین آیات صحبت می‌کنیم و بعد به ترتیب بین سوره هم اشاره خواهیم کرد، ترتیب کلی بین آیات و سوره همین ترتیبی است که الان در قرآن‌های کنونی وجود دارد حال می‌خواهیم ببینیم ترتیب بین آیات و همچنین ترتیب بین سوره چگونه اتفاق افتاده است.

الف) ترتیب آیات :

در مورد ترتیب بین آیات تقریباً اختلافی بین مسلمین نیست که ترتیب بین آیات توقیفی است یعنی در زمان خود رسول گرامی اسلام و با نظارت پیامبر و تعلیم الهی تعداد آیات، شماره آیات، ترتیب آیات و اینکه هر سوره‌ای مشتمل بر چند آیه باشد و با بسم الله شروع شود و به فلان آیه ختم شود مرتب شده‌اند، پس از نظر ترتیب بین آیات همه فرق اسلامی معتقدند که این ترتیب به دستور شخص پیامبر بوده و در این مورد اختلافی بین مسلمین وجود ندارد، بعضی از مفسرین حتی در مورد

آیه: «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً»^۲ می‌گویند که معنای این آیه این است که قرآن را به همین ترتیب آیات و بدون جابجا کردن آنها بخوانید یعنی همین ترتیب را حفظ کنید پس اینکه ترتیب بین آیات به دستور شخص پیامبر بوده مورد اختلاف نیست حتی در زمان عثمان که در آن زمان قرآن جمع‌آوری شد موقع تدوین قرآن بعضی به عثمان اعتراض می‌کنند که اولاً چرا آیات منسوخ را حذف نمی‌کنید و ثانیاً اگر قرار است که آیات منسوخ حذف نشود لااقل از نظر ترتیب آیات ناسخ را بعد از آیات منسوخ ذکر کنید که نوشته اند عثمان در پاسخ به این سؤال و اعتراض گفت من هیچ چیزی را نمی‌توانم جابجا کنم و همانطور که پیامبر فرموده‌اند آیات باید حفظ شوند.

روایات زیادی هم داریم که بر نظارت شخص پیامبر بر کتابت وحی تأکید دارد و مضمون این روایات این است که خود پیامبر آیات را املاء می‌کرد و جایگاه آیات را مشخص می‌کرد حتی مواردی را نقل می‌کنند که پیامبر اکرم فرمودند جبرئیل نزد من آمد و گفت این آیه را در اینجا قرار بدهم و مستقیماً با وحی الهی جای آیات معین شده مثلاً آیه: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُم لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»^۳ که می‌گویند با تعلیم جبرائیل جای این آیه مشخص شده که در کجای قرآن قرار بگیرد یا مثلاً آیه: «وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ»^۴، این آیه جزء آخرین آیاتی است که بر پیامبر نازل شده و از نظر نظم طبیعی ترتیب النزول در یک سوره دیگری قرار گرفته ولی با دستور خداوند و تعلیم جبرئیل این آیه بین آیات مربوط به ربا و آیه دین قرار داده شد، اینکه چرا مثلاً آیه‌ای که مربوط به اواخر عمر پیامبر است در کنار آیاتی قرار گرفته که نزول آن‌ها مربوط به سال‌ها قبل می‌باشد برای ما روشن نیست آنچه مسلم است این است که این ارتباط و تناسب از ناحیه خداوند لحاظ شده و کسی هم نگفته که ترتیب بین آیات با اجتهاد و استنباط اصحاب بوده است.

نتیجه: هیچ یک از فرق اسلامی مدعی نیست که آیات بر اساس اجتهاد و استنباط صحابه و اشخاص مرتب شده باشد لذا می‌گویند ترتیب آیات توقیفی است و با نظر شخص پیامبر صورت گرفته است، البته حکمت‌هایی در ترتیب بین آیات وجود دارد که برای ما روشن نیست و این خود یکی از وجوه اعجاز قرآن می‌باشد و تنها خداوند، عالم به آن حکمت‌ها می‌باشد.

بحث جلسه آینده: مسئله دوم مسئله ترتیب بین سوره‌هاست که سوره‌های قرآن بر چه اساسی مرتب شده و آیا ترتیب بین سوره‌ها مثل ترتیب بین آیات توقیفی است یا نه؟ در این مسئله سه قول وجود دارد که در جلسه آینده به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

«والحمد لله رب العالمین»

۲. مزمل، آیه ۴.
۳. نحل، آیه ۹۰.
۴. بقره، آیه ۲۸۱.